



אקטואליה ופוליטיקה בשירי הזמר של אלתרמן

מרדכי נאור

נתן אלתרמן (1910-1970) היה יוצר רב-תחומי ואיש מעורב מאוד מבחינה ציבורית ופוליטית. הוא יצר בקשת רחבה של תחומים וסגנונות: שירה לירית, שירה אקטואלית, מחזאות, תרגומי ספרים ומחזות, כתיבה לילדים ומה שחשוב לענייננו במיוחד: חיבור שירי-זמר בהיקף נרחב ביותר. מדובר במאות רבות של שירים ופזמונים, שנכתבו ובוצעו מראשית שנות ה-30 עד שלהי שנות ה-60 של המאה הקודמת. גם לאחר מותו זוכים שיריו ופזמוניו להלחנה בלתי פוסקת. על ההיקף האמיתי של יצירתו בתחום הזמר קשה לעמוד, משום שבשנים המוקדמות יותר שירי הזמר כמעט שלא הוקלטו ואלתרמן עצמו לא הקפיד לשימור על כתבי-היד. באקו"ם רשומים 489 שירי-זמר שלו.¹ בשני הכרכים של "פזמונים ושירי זמר" של נתן אלתרמן, שהופיעו בהוצאת הקיבוץ המאוחד בשנות ה-70 נכללו 227 שירים ופזמונים.² יש לזכור שלא כל השירים נכללו בספרים וכן שעם השנים הולחנו שירים נוספים שלו, לרבות בלחנים חדשים, נוסף על הישנים.

בין הנודעים שבשירי הזמר של אלתרמן, שרבים מהם הולחנו בחייו ואחרים לאחר מותו ב-1970, יוזכרו: כלניות, צריך לצלצל פעמיים, לילה לילה, אליפלט, מרים בת ניסים, שיר העמק, זמר הפלוגות, ואפשר להוסיף כהנה וכהנה.

לאלתרמן היו מאז שנת 1934 ועד כמעט אחרית ימיו במות קבועות בהן הביע את דיעותיו בנושאים ציבוריים, חברתיים ופוליטיים – לרוב בצורה מחורזת וככל שחלפו השנים יותר ויותר בפרוזה. על כך כבר נכתב לא מעט.³ לעומת זאת, שירי הזמר והפזמונים גילו פן אחר שלו, יותר לירי, הומוריסטי וקליל. האומנם? מטרתו של מאמר זה היא להוכיח, תוך הבאת דוגמאות לא מעטות, כמעט את ההיפך. כלומר, שאל שירי הזמר שלו הגניב אלתרמן, לא לעיתים רחוקות מדי, נושאים פוליטיים או חברתיים, הביע את עמדותיו, ביקר ואף תקף. לא אחת קרה, ששירים אלה, אף ללא כוונת-מכוון של המשורר, חרגו מהמסגרת המקורית שייעד להם וקיבלו משמעות שונה לחלוטין, פוליטית וחברתית.

במאמר זה מוזכרים בעיקר שירי-זמר של אלתרמן שהפכו ללהיטים בדורו ובדורות הבאים. אליהם ניתן להוסיף עשרות רבות של שירים שהיו פופולאריים בזמנם ולאחר מכן נשכחו. גם בהם היו שתולים מסרים אקטואליים – פוליטיים, חברתיים ואחרים.

משפחה מרובת ילדים וחמור

נפתח בשני שירים מוכרים, שכל אחד מהם מזוהה עם נושאים של הימים ההם, ערב קום המדינה. השיר "מרים בת ניסים", שבוצע לראשונה בתוכנית "לא יותר מדי" של תיאטרון "לי-לה-לו" ב-18 במרס 1947,⁴ בלחן של משה וילנסקי, מתאר בצורה נלבבת את עלייתה לארץ מתימן של משפחה מרובת-ילדים (12 במספר), בניהם ובנותיהם של מורי נסים ואשתו המכונה נסימה, למרות ההגבלות שהטילו האנגלים על עלייה יהודית.

השיר מבוצע, כביכול, על-ידי מרים, הלוא היא בת המשפחה, אולי הבכורה. הוא הושמע מפיה של הזמרת הצעירה שושנה דמארי וזכה תוך תקופה קצרה למעמד של להיט, שבו החזיק שנים ארוכות. מרים מונה בשיר את אחד-עשר אחיה ואחיותיה: נחמיה, גדליה, זכריה, עזניה, סלים, סעדיה, מיכאל, חנן-חנניה, ירוחם ורחמים התאומים והתינוק שלום. ונא לא לשכוח את המלווה הנאמן של המשפחה – החמור הקטן בלעם.

אלתרמן מתאר את מסעה של המשפחה מעדן, שבדרום חצי האי ערב, לארץ-ישראל, וקשיי הכניסה אליה: האנגלים מבקשים לעצור אותה, אך מורי נסים, אשתו, הילדים והחמור מצליחים להערים עליהם, וכדברי השיר:

אָבֵל אָנוּ אַרְצָה בְּלִיל וְפַחַד
בָּאנוּ וְנִשְׁק אֶת עַפְרָה.
וְעִכְשׁוּ בְּעִיר כָּלְנוּ יַחַד
מְטִילִים אֲנַחְנוּ בְּשׁוּרָה.

וכאן מגיע הניגוד בין השיירה העליזה, שהתגברה על כל הקשיים, לעיר הגדולה, ככל הנראה תל-אביב, המקבלת את הבאים בהמולה האופיינית לה:

וְהַעִיר דוֹהֶרֶת-מְשַׁקְשֶׁקֶת
וְצוּעֵק הַפֶּל: עֲבְרוּ נָא חִישׁ!
אֶךְ שׁוֹטֵר מְרִים יָדוֹ בְּשֶׁקֶט
וְהִתְנוּעָה לְחֻצֵי שְׁעָה נִפְסָקֶת –
כִּי עוֹבְרִים אֲנַחְנוּ אֶת הַכְּבִישׁ...

ומי עובר? האב, האם, ושנים עשר הילדים, ספורים אחד אחד לפי שמו, מהגדולים לקטנים, וכמובן גם החמור.

מי שיאזין לשיר, המושמע גם כיום מפעם לפעם, יגלה כי במקום זה הוא הגיע לסופו. שמענו שלושה חלקים של השיר – כל אחד בן תשע שורות ופזמון חוזר. הפזמון מונה את בני המשפחה ואת החמור. ואולם, היה חלק נוסף, רביעי, לשיר המקורי, שהושמע ב"לי-לה-לו", והוא לא הוקלט, או שהושמט עם השנים. בחלק זה יש מסר פוליטי מובהק, של התגברות על גזרות העלייה, והוא מדבר על הימים הטובים שיגיעו:

כְּאֶשֶׁר הַשַּׁעַר יִפְתָּח
וְעַל עִיר צִיּוֹן יוֹפִיעַ אֹר,
קִהְוָה הֵם יִשְׁתּוּ בְּלִיל יָרַח,
כָּל הַמְּנַהֲיָגִים בְּהַר-הַמֹּר.

זֶה אֵל זֶה יֹאמְרוּ הֵם: אֵיךְ נִצַּחְנוּ!
מִי נִצַּח אֶת שׁוֹנְאֵי צִיּוֹן!
וּפְתָאם יִרְאוּ הֵם אֶת אֲנַחְנוּ
וְאֵת כָּל הַדְּרֹךְ שֶׁהֲלַכְנוּ
וּבְחִיוֹךְ יֹאמְרוּ הֵם: זֶה נָכוֹן...

נִצַּח מוֹרֵי נְסִים, בְּעֶזְרַת הַשֵּׁם,
וְגַם נְסִימָה הָאֵם, בְּעֶזְרַת הַשֵּׁם,
נִצַּחוּ נְחֻמְיָה,
גְּדַלְיָה,

זְכָרְיָה
וְעִזְנְיָה –
סְלִים,
סְעֵדְיָה,
מִיכָאֵל,
חֲנַן-חֲנִנְיָה.
יֵא, יְרַחֵם וְרַחֲמִים,
בְרוּךְ הַשֵּׁם, תְּאוּמִים
וְהַתִּינוּק שְׁלוֹם
הַצּוֹחֵק בְּחֵלוֹם,
וְאֲנִי אֲחֹתוֹ מְרִים,
וְהַחֲמוֹר הַקָּטָן בְּלֵעָם

ללמדכם – כך ביקש אלתרמן להדגיש – כי את הנצחון השיגו לא המנהיגים היושבים באולימפוס היהודי, שהוא מכנה אותו הר-המור, אלא העולים לארץ, הגדולים והקטנים, ואיתם גם החמור הנאמן שלהם.

מה יש בתל-אביב?

כמו ב"מרים בת נסים", כך גם ב"בכל זאת יש בה משהו" התחבא מסר פוליטי שהשנים לא היטיבו עמו, והשיר הידוע כל-כך, שהפך כמעט להמנונה של תל-אביב, איבד אותו במהלך השנים.

השיר הזה הושמע אף הוא לראשונה על בימת "לי-לה-לו". הצגת הבכורה של התוכנית "בבקשה לשבת" נערכה ב-14 בספטמבר 1946. היו אלה ימים קשים ומתוחים ליישוב: המאבק נגד הבריטים היה בעיצומו. חודשיים וחצי לפני כן, בשבת, 29 ביוני 1946, פשטו הבריטים על עשרות יישובים בארץ, עצרו אלפים, ביניהם את מנהיגי היישוב, חיפשו וגם גילו נשק מוסתר, ולא הסתירו את כוונתם "לרוצץ את הפלמ"ח", כוח העילית של ה"הגנה". אין פלא שהשבת האמורה זכתה לכינוי הלא מחמיא: "השבת השחורה".

בשבועות הבאים נמשך בכל עוזו המאבק: פעולות חבלה של המחתרות היהודיות, הגעת אניות מעפילים, עוצר שהטילו האנגלים על הערים היהודיות, ובד-בבד רמזים לאפשרות הקמת מדינה יהודית – רעיון שבעיני רבים נראה דמיוני.

השיר "בכל זאת יש בה משהו" (ללחן של משה וילנסקי),⁵ הוא לכאורה שיר שובבי, הבנוי על ארבעה בתים, שכל אחד מהם כולל שמונה שורות, ולאחר מכן בית חוזר בן 14 שורות, שמילותיו – בניגוד למקובל בבתי חוזרים – שונה לחלוטין לאחר כל בית. הנושאים משתנים וצועדים כביכול מן הקל אל הכבד.

הבית הראשון עוסק בצביעות נשית:

אִם לְסֵלוֹן נִכְנָסֶת פְּתַע
אֲשֶׁה יָפָה אָבֵל מִמֶּשׁ,
הַמְּפֹלָצוֹת זֹקְפוֹת לוֹרְנֵטָה⁶
וְלוֹחֲשׁוֹת כְּמוֹ נֶחֶשׁ:

- אֹמְרִים שֶׁהִיא יָפָה. – יָפָה הִיא?
- בְּעֵצָם שׁוֹם דְּבָר. כֵּךְ סֵתָם.
- דִּי נֶחֱמָדָה. – מָה נֶחֱמָדָה הִיא?
- לֹא, אֵין בָּהּ כְּלוּם... אֵף כִּי אֲמַנָּם...

וכאן מגיע עיקרו של השיר: הנשים, למרות שהן מפרטות את כל מגרעותיה של אותה אשה הנכנסת למסיבה וקובעות בצער מעושה: "לא, אין בה כל ממש שהוא", נאלצות להסכים: "ובכל זאת, יש בה משהו...".

בבית השני מתמודד המשורר עם נושא האהבה, שפעם זכתה להערכה ואילו בזמנו היא "משפט קדום ושקר גס", מיותרת, ו"אין בה כלום..." אבל כמו בבית הקודם מתעורר הספק, שאולי – "בכל זאת בה משהו"?

הבית השלישי הוא שנתן לשיר-הזמר המורכב הזה, את תהילתו והפך אותו לאחד השירים התל-אביביים הנודעים ביותר. אף ספר שירי תל-אביב שערך אליהו הכהן

נקרא "בכל זאת יש בה משהו"⁷. אלתרמן מתייחס בבית זה לעימות הרוחש מתחת לפני השטח, ולעיתים גם מעליו, בין ירושלים המאופקת, המלומדת, עתיקת היומין, לתל-אביב התוססת, הבידורית, הצעירה, וכדבריו:

אומרים אנשי ירושלים:
כן, תל-אביב, זה סתם גלגל...
אין פרופסורים בה כזית
ונביאים אין בה בכלל.

היסטוריה אין לה אף כזרת.
אין רצינות בה. אין משקל.
נכון מאד, אדון וגברת,
לא, אין בה כלום... לא כלום... אבל...

ושוב נכנס מוטיב ה"בכל זאת יש בה משהו", ההופך במידה רבה את הקערה על פיה, שכן גם לתל-אביב, שחסרה כביכול הכל, "יש בה משהו" ואף יותר ממהו.

הבית הרביעי, כאמור, כמעט שאינו מוכר, כי בביצועים המקובלים הוא הושמט. זהו בית פוליטי בעליל, והוא נוגע לוויכוחים שהיו בעת ההיא (1946) ביישוב ובתנועה הציונית לגבי ישימותה של תוכנית המדינה היהודית. חוגים שונים דגלו בתפיסות אחרות: מדינה דו-לאומית, מדינה בחסות בינלאומית ועוד. אלתרמן מתייצב כאן לצידם של הדוגלים בהקמת המדינה. וזאת למרות ש:

אומרים אישים פוליטיקאים:
נו, מה זה מדינה עברית?
כבר מדינות יש כמו מים...
לא מעלה ולא מוריד.

זהו משג שכלום בו אין.
משג רחוק מאידיאל.
נכון מאד, נכונותים
אין כלום בו במשג, אבל...

ואז מתחיל הסברו של אלתרמן, שרעיון המדינה היהודית אינו כה מופרך, שכן –

בכל-זאת יש בו משהו...
כן, יש בו איזה משהו...
לא כלום... אבל עבדה שהוא
כבר באויר... אה, משהו...
ובלב כל יהודי שהוא
נותן זה איזה "צי"⁸ שהוא
וצחוק שהוא, ובכי שהוא
שלא יבין סתם מישהו.
כי יש בו דבר-מה דק שהוא,
אבל קזה חזק שהוא
מכל ספרון לבן שהוא
וטנק וטומי-גן שהוא.
לא כלום... לא כל ממש שהוא,
ובכל-זאת... יש פה משהו.

לקראת סוף השיר הבליע אלתרמן התקפה לא מרומזת במיוחד נגד הבריטים, וכתב כי רעיון המדינה היהודית חזק יותר מכל "ספרון לבן" ו"טנק וטומי-גן". הספרון הלבן הוא כמובן "הספר הלבן" – המסמך הרשמי הבריטי משנת 1939, שצמצם כמעט לאפס את זכויות היהודים בארץ-ישראל, והטנק והטומי-גן [תת מקלע] הם כלי נשק, שבהם השתמשו הבריטים נגד היישוב.

משיר הנוודים לזמר הפלוגות

שיר-הזמר הפוליטי והמגמתי ביותר שכתב ככל הנראה אלתרמן ידוע כיום בשם "זמר הפלוגות". במקרה זה אין הסתרה והליכה סחור-סחור, אלא מסרים ישירים, שכמה מהם הפכו לציטטות ולסיסמאות של יותר מדור אחד. השיר נכתב בתקופה מוקדמת יותר מאשר שני השירים הקודמים – ב-1938, ולמרות שלא הוקלט ולא

שודר בקול ירושלים המנדטורי, מסיבות מובנות, הפך ללהיט ימים ולכל היותר שבועות ספורים לאחר שהושמע לראשונה.

על דרך כתיבת השיר, הלחנתו והבאתו לידיעת הציבור, סיפר מלחינו דניאל סמבורסקי בשנת 1963:

בערב אחד באו אלי ואמרו לי: יש פה שיר שכתב אלתרמן. מחר יבוא למשק הפועלות [בצפון תל-אביב, כיום בקרן הרחובות בן-גוריון ואד"ם הכהן] כל החברה [של ה"הגנה" ובמיוחד לוחמי פלוגות השדה, שבפיקודו של יצחק לנדוברג-שדה]... ייתכן שאפילו וינגייט בעצמו יהיה ביניהם. הוא לא היה מפורסם אז... אני, בערב, "ביציקה אחת" כמו שאומרים, כתבתי את הלחן. בלי לתקן... למחרת בבוקר לימדתי את השיר לכל אלה שהגיעו למשק הפועלות, וכמה ימים לאחר מכן כבר היה השיר נפוץ בכל הארץ.⁹

מכיוון שפלוגות השדה (שכוננו בנוטריקון "צולע" פ"ש – עם פ' רפויה) היו גוף סודי, כתב אלתרמן את השיר בשמו הראשון "שיר הנוודים". היום היינו מכנים זאת – שיר הסיירים. מקובל לספר כי מפקד הפו"ש, יצחק לנדוברג-שדה ביקש מאלתרמן שיר-המנון ליחידה, שכמותה לא הייתה עד אז ב"הגנה": גיוס מלא של מאות צעירים לתקופה ממושכת, כדי להגן על יישובים מרוחקים בעת "המרד הערבי", תוך הפגנת גישה התקפית בסיסמה "לצאת את הגדר".¹⁰

הביוגרף של שדה סבור,¹¹ כי הרעיון היה של אלתרמן, שכן בימים ההם, שלהי שנות ה-30, "היה קרע בין אנשי הרוח והארץ [כלומר בין אנשי הרוח והנעשה בארץ], כדברי אלתרמן, "ואלה [בחורי הפו"ש] היו מופיעים בתל-אביב כמו מעולם אחר... שדה היה מופיע בהמולה ורעש מלווה צעירים, ומהווה חוליה מקשרת בין אלה שבעיר והארץ עצמה". בגלל ש"הקשר היה רופף" (דברי אלתרמן), "נחוץ היה שיר כדי לעבות את הקשר". ואת המשימה נטל אלתרמן על עצמו, בדיוק בעת שראה אור ספר השירה הלירית הראשון שלו, "כוכבים בחוץ". קשה להעלות על הדעת ניגוד גדול יותר בין שירי "כוכבים בחוץ" ל"זמר הפלוגות", אבל הן אלתרמן עצמו הודה באחד משיריו, שמתרוצצות בו שתי נשמות הגורמות לו נזק:

סְגוֹנוֹת רַבִּים בְּשֵׁלל צְבָעִים מְרַהֵב
אֶת יְצִירַת מְחַבְּרָנוּ גְּוֹנִי

זֶה בְּצַד זֶה שְׁכָנוֹ הֵם בְּלִי רִיב
וְזֶה אֶת זֶה בְּהִתְמַדָּה נִנְנו.¹²

”זמר הפלוגות”, יש להזכיר, הוא אנטי-תזה מוחלטת לשיר קודם של אלתרמן, שנכתב רק כמה שנים לפני כן – “אל תתנו להם רובים”. ואילו כאן, בצוק העיתים של ימי ה”מאורעות” ו”המרד הערבי”, כתב המשורר:

חֲכִי לָנוּ אֲרָצִי בְּמִשְׁעוּלֵי הָרִיף,
חֲכִי לָנוּ בְּשָׂדוֹת-הַלֶּחֶם הָרְחֹבִים,
אֶת שְׁלוֹם הַמַּחְרָשָׁה נִשְׂאוּ לָךְ בַּחוּרִיךָ,
הַיּוֹם הֵם לָךְ נוֹשְׂאִים שְׁלוֹם עַל הָרוּבִים.

בשיר מסתתרות סוגיות שהעסיקו בימים ההם את היישוב. למשל, חולשת מגיני היישוב בלילות, נוכח השליטה הערבית במרחבים הפתוחים. הפו”שים באו לשנות מציאות זו, וכדברי אלתרמן:

לְשׂוֹא לְשׂוֹא אָמְרוּ: רַק הַיָּמִים הֵם לָנוּ
לְשׂוֹא אָמְרוּ: לְאֵשׁ וְשֵׁד נִדּוֹן הַלַּיִל,
הַלַּיְלָה וְהַיּוֹם רַק לְחַיִּים נִתְּנוּ,
הַלַּיְלָה וְהַיּוֹם הֵם אֲרָץ-יִשְׂרָאֵל!

נְשִׁיב לָךְ אֶת הַיּוֹם, אֲרָצִי וְאֶת הַלַּיִל
נְשִׁיבָה לָךְ אוֹתָם לְמַעַן כֹּל הַחַיִּי!

הבית השלישי של השיר הוא ה”משימת” והעמוס ביותר מבחינה אידיאולוגית, וממנו נגזרו בשנים הבאות לא מעט סיסמאות:

כִּי לֹא לְשׂוֹא, אָחִי, חֲרֻשֶׁת וּבְנִית,
לְנַפֵּשׁ וּלְבֵית לָנוּ מְלַחְמָה!
ג’וערה, תֵּל-עֵמֶל, כְּנֶרֶת וְחִנִּיתָה,
אֶתָּן לָנוּ דְגָלִים וְאָנוּ – הַחוֹמָה.

כי לא נשוב אָחור, וְדַרְךְ אֵין אַחֲרֵת
אֵין עִם אֲשֶׁר יִסּוּג מִחֲפִירוֹת חַיּוֹ.
הִלְכָה, הִלְכָה פְּלִגָּה בְּלִילָה בְּשִׁרְשֻׁרֵת,
פְּנִיךָ, מוֹלֶדֶתִי, הוֹלְכִים אִתָּם בְּקֶרֶב!

הלחן של סמבורסקי היה סוחף וקליט, במיוחד בבית החוזר:

פְּלִגָּה - עָלִי, עָלִי בְּהֵרָ!
פְּלִגָּה, כְּבוֹשׁ תְּכַבְּשִׁי
בְּמָקוֹם שָׁם אִישׁ עוֹד לֹא עָבַר,
שָׁם יַעֲבְרוּ הַפּוֹ"שִׁים!
לְמַעַן אִם וּבֵן וְאָב
הַסּוֹלְלָה נְקִימָה!
פְּלִגָּה לֹא תָם, לֹא תָם הַקֶּרֶב!
פְּלִגָּה, צְעוּד קְדִימָה!

דומה ששיר "קרבי" מעין זה לא כתב אלתרמן לא לפני "זמר הפלוגות" ולא לאחריו. ויוכיחו שבעת סימני הקריאה בשורותיו, הבאים להדגיש את המסר.

שלושת השירים של "לחיים חדשים"

מוקדם במספר שנים הוא "שיר בוקר", הידוע יותר בשורותיו הראשונות: "בהרים כבר השמש מלהטת". אף זה שיר "פוליטי", למרות שבראייה ראשונה הוא אינו נראה כזה. לכאורה זה שיר אהבה למולדת, לארץ-ישראל, ורבים משירי-הזמר בימי טרם-המדינה (ואף לאחר מכן, פחות ופחות) נשאו אופי דומה.

השיר נכתב לסרט ההסברה הציוני לעילא, "לחיים חדשים" (1935), ובדיוק כמו הסרט, זכה להצלחה עצומה. את הסרט הפיקו קרן היסוד וחברת "אורים" בהנהלת מרגוט קלאוזנר ובו נכללו שלושה משיריהם של נתן אלתרמן (מילים) ודניאל סמבורסקי (לחנים), שהפכו לנכסי צאן ברזל של הזמר הישראלי.

שני הבתים הראשונים, מתוך שישה, של "שיר בוקר" הם שיר הלל לארץ הנבנית:

בְּהָרִים כָּבַר הַשֶּׁמֶשׁ מְלֵהֶטֶת
וּבְעֵמֶק עוֹד נוֹצֵץ הַטֵּל.
אָנוּ אוֹהֲבִים אוֹתְךָ מוֹלְדָת,
בְּשִׂמְחָה, בְּשִׁיר וּבְעֵמֶל.

ממורדות הלבנון עד ים-המלח
נעבר אותך במחרשות.
אנו עוד נטע לך ונבנה לך,
אנו ניפה אותך מאד.

השורה הראשונה של הבית השלישי זכתה במהלך השנים לביקורת נוקבת, שכן המשורר נתן את אישורו, כביכול, לעיור המזורז של הארץ הרוגעת והפסטורלית:

נְלַבֵּיֶשֶׁךְ שְׁלֵמַת בְּטוֹן וּמְלֵט.

אך יש לשים לב גם לשלוש השורות הבאות של בית זה:

וּנְפָרֵשׁ לְךָ מְרַבֵּדֵי גָנִים.
עַל אֲדַמַּת שְׂדוֹתֶיךָ הַנִּגְאָלֶת
הַדָּגוּן יִרְנִין פְּעֻמוֹנִים.

בבתים הבאים ממשיך המשורר וטווה את קווי-המתאר החלוציים: חציבת הדרכים במדבר, ייבוש הביצות, העפלה אל ההרים, וכמו בשיר ה"אינטרנציונל" השולל את העבר ומשבח את העתיד, כך כותב גם אלתרמן: "האתמול נשאר מאחורינו, אך רבה הדרך למחר".

בבית האחרון מועבר מסר, שהקדים את עידן "הציונות הלוחמת":

אם קשה היא הדרך ובוגדת,
אם גם לא אָחַד יִפֹּל חָלָל,
עד עולם נאהב אותך מולדת,

אָנוּ לָךְ בְּקָרֵב וּבְעֵמֶל!

ראוי לשים לב, שבבית הראשון האהבה למולדת מתבטאת בשמחה, בשיר ובעמל, ואילו בבית האחרון נעלמו השמחה והשיר, והחליפו אותם הקרב והעמל.

הסרט "לחיים חדשים" זכה לגרסאות בשפות אנגלית, צרפתית, גרמנית, איטלקית וספרדית, וגם מילותיו של אלתרמן תורגמו לשפות אלה. הנה לדוגמה, התרגום לאנגלית של הבית הראשון של "שיר בוקר":

In the hills golden dawn has poured her splendour
In the Valley dew-drops glitter still -
To you, our fair cherished Land, we tender
Faithful hearts and hands to serve your will!

From The Lebanon slopes to the Dead Sea strand
We shall draw the plough across your plains,
We shall plant and build upon your waste land,
Beautify your borders and domains.¹³

(תרגום: סילויה סאטין, מתרגמת נודעת מעברית לאנגלית בשנות השלושים והארבעים).

גם שני השירים האחרים של הצמד אלתרמן-סמבורסקי, ששולבו בסרט "לחיים חדשים", נושאים מסרים "ציוניים" ברורים. "שיר הכביש", הידוע בעיקר בשורה הראשונה של הבית החוזר שלו – "הך פטיש, עלה וצנח", למרות שורותיו הקצרות והתייחסותו לנושא בנאלי לכאורה, כסלילת כביש באזור שומם, נושא אופי "מלחמתי". המאבק בשממה נתפס כעניין גורלי: "עורי שממה, דינך נחתך / אנו באים לכבש אותך".

מלאכת הכיבוש מתוארת בדרמטיות רבה:

דוד בּוֹעֵר בְּאֵשׁ,
הַמְּכַבֵּשׁ כּוֹבֵשׁ,

הִלָּאָה, הִלָּאָה רַשׁ,
לַחַיִּישׁ וַיֵּשׁ.

התיבה רַשׁ או רַשׁ מופיעה ארבע פעמים בתנ"ך, מהן שלוש פעמים בשני הפרקים הראשונים של ספר דברים, במשמעות של השתלטות על ארץ-ישראל: "עלה רַשׁ" (א), (21); "ואת ארצו החל רַשׁ" (ב, 24); ופעם נוספת באותן מילים עצמן (שם, 31). בספר דברים מופיעה התיבה הדומה – לרשת – עוד חמש פעמים. המשורר מקביל, אם כן, את כיבוש השממה והפיכתה לארץ נושבת, באמצעות הכביש, למלחמת שבטי ישראל בעממי ארץ כנען בימי יהושע.

בבית השני מכריז אלתרמן מלחמה ממש על המדבר:

דוּד הַזְּפֹת חֵם,
יָד נוֹטְפֹת דָם,
כָּכָה בֶן-אָדָם
בַּמְדָּבָר נִלְחָם...

השיר השלישי ששולב בסרט "לחיים חדשים" הוא גם המפורסם מבין השלושה. הכוונה היא ל"שיר העמק", הידוע לא פחות בשורה הראשונה שלו: "באה מנוחה ליגע". כיום כבר נשכח הדבר, אך שמו המקורי של השיר היה "דממה ביזרעאל"¹⁴. ואין פלא בדבר, שכן ממבט ראשון מדובר ביצירה פסטורלית המתארת את עמק יזרעאל, מרכז ההתיישבות היהודית בארץ באותן שנים, בלילה רוגע.

וכך כותב המשורר בבית הראשון:

בָּאָה מְנוּחָה לִיגֵעַ
וּמְרִגּוּעַ לְעֵמֶל.
לִילָה חֹזֵר מִשְׁתַּרְעַ
עַל שְׂדוֹת עֵמֶק יִזְרְעָאֵל.
טַל מְלִמְטָה וּלְבָנָה מְעַל
מִבֵּית אֶלְפָּא עַד נְהַלֵּל.

הבית החוזר ממשיך את האווירה הפסטורלית אך בסופו מצוי רמז, המעיד שלא הכל
שלו בגן-העדן התחתון הזה של ההתיישבות היהודית:

מָה, מָה לַיְלָה מְלִיל?
דְּמָמָה בְּיִזְרְעָאל.
נוֹמָה, עֵמֶק, אֶרֶץ תְּפֹאֲרֵת,
אָנוּ לְךָ מְשֹׁמְרֵת.

לפתע מתגלה, בשורה האחרונה, שמי ששרים את שיר התהילה הזה לעמק וליושביו
העמלים, הנחים בשעות הלילה, הם השומרים ("אנו לך משמרת"), והם יחזרו אלינו
בכל אחד מהבתים החוזרים, ואף יותר מכך.

הבית השני של "שיר העמק" ממשיך בקו הפסטורלי: "ים הדגן מתנועע... תבורך
ארצי ותתהלל... מבית אלפא עד נהלל" – עמק יזרעאל במיטבו החקלאי.

ברוב הביצועים הקוליים אין משמיעים את הבית השלישי, ולא במקרה. הטקסט
חורג מהפסטורליה של הבתים הראשונים ועוסק באירוע ביטחוני, שב-1934, שנת
כתיבת השיר, היה חריג, אבל בו ביקש המשורר להזכיר כי בארץ-ישראל השלווה
היא מדומה, ויכולה להתחלף במהירות רבה באלימות – וזאת מבלי להזכיר מיהו זה
המצית את התבערה.

זהו בית קודר, שונה משני קודמיו:

אֶפֶל בַּהַר הַגְּלִבְעַ,
סוּס דוֹהֵר מְצַל אֶל צַל.
קוֹל זְעָקָה עָף גְּבוּהָ,
מְשֻׁדוֹת עֵמֶק יִזְרְעָאל.
מִי יֵרָה וּמִי זֶה שֵׁם נַפֵּל
בֵּין בֵּית-אֶלְפָּא וְנַהֲלָל?

מָה, מָה, לַיְלָה מְלִיל...

הנה כי כן, גם לשיר רוגע הכניס המשורר את המציאות, שיכולה להיות אכזרית. ואכן, שנתיים לאחר כתיבת השיר פרצו מאורעות 1936/1939, שנודעו כ"מרד הערבי" והיריות בעמק יזרעאל ולא רק בו החליפו את "דממה ביזרעאל".¹⁵

ד"ר ויצמן מגייס את טוביה

"טוביה, טוביה"¹⁶ היה להיט גדול באמצע שנות ה-40 ומאז נס ליחו. את המוסיקה שלו כתב משה וילנסקי, וזו הייתה הופעתו האחרונה של אלתרמן בתיאטרון "המטאטא". ליתר דיוק: הלפני אחרונה. באותה תוכנית, "ויתרוצצו", שהצגת הבכורה שלה נערכה ב-25 ביולי 1944, הושמעו עוד שני שירים שלו, והאחרון נשא שם סמלי – "סיום". נסתיימו עשר וחצי שנות השתתפותו ב"המטאטא" שהניבו יותר ממאה שירי-זמר. 99 מהם מכונסים ב"פזמונים ושירי-זמר" כרך א', ויש להניח שהיו יותר, שכן מְכַנְסִיו לא כללו באסופה את כולם. בעשר השנים הבאות כתב אלתרמן את שירי-הזמר שלו לתיאטרון הבידור "לי-לה-לו".

טוביה היה שרברב תל-אביבי, שהיו לו הרבה חלומות, וסופו שנעשה אחראי לצינורות ולנזילות:

אָנִי לֹא טוֹבֵיָה הַחוֹלֵב עוֹד,
אֶךְ יֵשׁ בִּי רַחֲמִים וְלֵב עוֹד,
מְרֹב בְּרָזִים אֶצְלֵי עֲרֻבוֹבֵיָה
וְשֵׁר אָנִי לִי: טוֹבֵיָה, טוֹבֵיָה...

הבית החוזר בן עשר השורות נפתח בשתי שורות שהזדמרו בימים ההם בפי כל:

אוֹי טוֹבֵיָה, טוֹבֵיָה, פְּמָה מִיָּם
שְׁטִפּוּ מִן הַבְּרָזִים בִּינְתֵימִם...

בבתים הבאים יש יותר מרמז למהילת מים בחלב מצדם של מחלקי החלב, והמשורר אף "שוטף" את הכנסים הפוליטיים המרובים ביישוב, שרובם ככולם מכילים נאומים מימיים.

אבל העיקר, הפואנטה, המָסָר, מגיע לקראת סופו של השיר, שעד כמה שידוע הוא לא נכלל בהקלטות של הימים ההם:

אֶתְמוּל בְּדֶרֶךְ קֶצֶת נִמְנַמְתִּי
וּמִיֵּן חֵלוֹם כָּזֶה חִלְמֹתִי:
בָּא דוֹקטוֹר וַיִּצְמַן לְשֵׁלִיט –
אֶל הַמְזָכִיר בְּדֹאוּנִי־גִ-סְטְרִיט.

מעסקי המים מגיע המשורר לנושאים מדיניים רמי-מעלה, המעסיקים את ד"ר חיים ויצמן, נשיא ההסתדרות הציונית, במגעיו עם ממשלת בריטניה. ומה אומר המזכיר לויצמן? שלא יהיו יותר סרטיפקטים (רשיונות עלייה).

ויצמן, לפי השיר, נעזר בטוביה, איש המים התל-אביבי. תגובתו לדברי המזכיר מתוארת בדרך הבאה:

אֲזִ וַיִּצְמַן עַל כְּתָפוֹ טוֹפָח
בְּעֶצֶב יְהוּדֵי פִקֻּחַ
וְלִמְזָכִיר בְּלִי כָּל עֲרֻבּוּבָה,
אוֹמֵר הוּא כֵן: אוֹי טוֹבָיָה, טוֹבָיָה...

אוֹי טוֹבָיָה, טוֹבָיָה, כְּמָה מִיָּם
שֶׁטְפוּ בְּתִמְזָה בִּינְתִים
וְלֹא תִפְסְתֶּם עוֹד כִּי לְהִבֵּל
תְּשִׁימוּ עַל הַשַּׁעַר חֶבֶל.

וְלוֹ גַם אֶלֶף דִּיפְלוֹמָטִים
יִגִּידוּ: אֵין סְרִיפִיקָטִים...
אוֹי טוֹבָיָה, שְׁמַע לְוַיִּצְמַן חַיִּים
הִיא תִבְנֶה יְרוּשָׁלַיִם.
כִּי לֹא יוֹעִילוּ אֵשׁ וְמִים
כִּי זֶהוּ סוֹד יְרוּשָׁלַיִם!

זהו, ללא ספק, אחד השירים ה"מגויסים" ביותר של אלתרמן למען הרעיון הציוני ונגד בריטניה עוד לפני תקופת המאבק. והוא לא היה היחיד.

בהקשר של שיר זה עולה השאלה: עד כמה הצר השלטון הבריטי את חופש הביטוי ב"המטאטא", שכן על המערכונים והשירים הייתה מוטלת צנזורה קבועה. אין לנו תשובה מלאה, אם כי ב"פרקי ביוגרפיה" שכתב מנחם דורמן על אלתרמן, הוא מציין כי תוכניות "המטאטא" ושיריו של אלתרמן בתוכן, סבלו הן מצנזורה בריטית והן מצנזורה עצמית, במטרה שלא להרגיז, לא להוריד את המוראל, ובדרך זו למנוע פגיעה בקונצנזוס הלאומי, שלמרות כל המחלוקות הפוליטיות היה "ציוני, איתן ומגובש".¹⁷

היפוך תפקידים

שלושת השירים האחרונים באסופה זו חל בהם היפוך תפקידים מאז עזבו את שולחן המשורר והגיעו אל הציבור הרחב. במקרה הראשון, הפך שיר ביקורתי בעל מסרים חברתיים – לשיר ילדים תמים; בשני המקרים האחרים, קיבלו השירים משמעות שללא ספק אלתרמן לא העלה אותה בדעתו.

נתחיל מהשיר "בחדר הבובות",¹⁸ שנכלל בתוכנית השלישית של "לי-לה-לו", "צחוק ללא תנאי", שהצגת הבכורה שלה הייתה ב-29 במאי 1945. את הלחן לשיר כתב משה וילנסקי והביצוע היה של שושנה דמארי.

"בחדר הבובות" נועד להיות שיר-ערש עוקצני, על דובון, שפן וכלכלב. המסר המועבר ביחס לבובות הוא בהחלט לא תקין מבחינה חינוכית, בוודאי של הימים ההם:

דְּבִי, דְּבִי שְׁכַב לִישׁוֹן,
אֵל תּוֹצִיא אֶת הַלְּשׁוֹן,
כְּבֵר נּוֹצֵץ כּוֹכֵב רֵאשׁוֹן,
דְּבִי, דְּבִי, שְׁכַב לִישׁוֹן.

אם תנשך את בבה בתיה
שני שדים יבואו, שנים
ולך בתוך אמבטיה
ירחצו את האזנים.

אבל אם עצמת עין,
הם יגידו – נהדר –
וירשו לך שנתים
לא לרחץ את הצואר.

הבית החוזר היה בן ארבע שורות ושמונה מילים בלבד, והוא שנקלט במיוחד והפך
את היצירה לשיר ילדים אהוב:

דבי (דבי) שן
דבי (דבי) שן
כלב (כלב) שן,
שן שפן.

אבל לשיר היו עוד כמה וכמה בתים, המוכרים פחות והם עוסקים בנושאים שונים
לחלוטין. למשל:

רוח ערב מזמרת,
הלבנה יפה, יפה.
אמא אצל התופרת,
אבא'לה באספה.

שם לאבא'לה יש נחת,
כי כלם רבים ביחד
ובכל ריב, חי ראשי
אבא'לה הוא רב ראשי.

דבי (דבי) שן...

בהמשך מתברר כי אב המשפחה מכנה את הדוד פסח חמור ואת הדודה קָלָר כלבתא ואילו האם מרכלת מאחורי הגב על גברת מיני, הלובשת ביקיני למרות שהיא נראית כמו היפופוטם. בקיצור, דברים הרחוקים ת"ק פרסה משיר ערש רגיל.

כאמור, תחילת השיר והבית החוזר נתחבבו מאוד על-ידי ילדי היישוב ומדינת ישראל הצעירה ו"בחדר הבובות", שנקרא בפי כל "דָּבִי, דָּבִי שֵׁן" היה אורח מקובל בתוכניות כבקשתן לשירים עבריים.

לשיר "כלניות"¹⁹ אחד הנודעים ביותר של הצמד אלתרמן-וילנסקי, קרה דבר הפוך. הוא נועד להיות שיר חביב בנוסח המקובל של "פרחים ונערות", וקיבל משמעות פוליטית-חתרנית. השיר הושמע לראשונה בתוכנית השנייה של "לי-לה-לו", שהועלתה על הבמה ב-18 בינואר 1945. המועד הזה חשוב, כפי שיתברר בהמשך.

"כלניות" מאז ועד היום הוא אחד השירים הפופולאריים ביותר, ונחשב ל"סמל המסחרי" של המבצעת הראשונה שלו, שושנה דמארי, עד כדי כך, שאפילו על מצבתה, בבית הקברות הישן של תל-אביב, מודבקים פרחי כלנית. גם סיכומי יצירותיו של משה וילנסקי בספר ובתקליטור משולש, עומדים בסימן הפרח האמור.²⁰

השיר מספר על נערה קטנה המלקטת זר של כלניות בגיא, ובשובה לביתה היא אומרת לאמה, "הביטי מה הבאתי לך בסל":

כָּלִנְיֹת,

כָּלִנְיֹת,

כָּלִנְיֹת אֲדַמְדָּמוֹת, אֲדַמְדָּמוֹת.

כָּלִנְיֹת,

כָּלִנְיֹת,

כָּלִנְיֹת מְטַלְלוֹת, חֲנָנְיֹת.

השנים עוברות, הנערה הפכה לאשה והיא יורדת אל הגיא עם בחיר לבה; והנה היא כבר סבתא, ועתה יורדת נכדתה אל הגיא ומביאה לה זר של כלניות.

השיר התמים והקליט הזה נתקבל תחילה כפשוטו, אך לא לאורך זמן. לקראת סופה של שנת 1945 הגיעה ארצה הדיביזיה (אוגדה) המוטסת השישית, כדי לשמור על הסדר ובמיוחד לדכא את המרי היהודי נגד הבריטים. כומתותיהם האדומות של אלפי החיילים הבריטיים זכו עד מהרה לכינוי "כלניות" וכמעט כהרף עין הפך "כלניות" של אלתרמן-וילנסקי-דמארי לשיר הקנטה. בני נוער וילדים נהגו לשיר את "כלניות" בקול רם לחיילים שעברו או שערכו חיפוש. הבריטים, לפי עדויות שלהם, נפגעו. הביוגרף של תולדות הדיביזיה המוטסת השישית, ר"ד וילסון, כתב בנושא זה, כי החיילים נעלבו במיוחד, משום שבדומה לכלניות – כך אמר השיר לטענתם – ראשם אדום אך יש להם לב שחור.²¹

תום שגב, שכתב על ימי השלטון הבריטי בארץ ובחר ב"כלניות" לשם ספרו – "ימי הכלניות", ביטל לחלוטין את הגישה הבריטית לשיר, וציין: "הם נעלבו לשווא. זו היתה אולי אמירה פופולרית [הראש האדום והלב השחור], אך בשירו של אלתרמן אין לה זכר."²²

וכדי להרבות בלבול, עם השנים יוחס חיבור השיר "כלניות" על-ידי אלתרמן לשהותם של החיילים-"הכלניות" בארץ, וראוי לעקור טעות זו מן השורש. השיר "כלניות" החל את דרכו בתחילת 1945 והיה תוך זמן קצר ללהיט. ה"כלניות" הגיעו ארצה רק לאחר כתשעה חודשים.

מקרה דומה, אם כי בכיוון שונה לגמרי, אירע לשיר מאוחר יותר של אלתרמן, שבוצע אף הוא לראשונה ב"לי-לה-לו". בתחילת 1950, בעיצומה של העלייה ההמונית לישראל, שהביאה מדי חודש רבבות עולים (ב-1949 היה הממוצע החודשי 20 אלף, ובמרס של אותה שנה הושג שיא כל הזמנים: 30 אלף עולים בחודש אחד), הועלתה ב"לי-לה-לו" הצגת רביו בשם "אופנבך בתל-אביב", שאחד משיריה נקרא "חדש בארץ"²³ (הלחן: משה וילנסקי) והוא בוצע על-ידי הזמרת העולה-החדשה ג'טה לוקה.

וכך אמר הבית החוזר של השיר:

אָנִי חֶדֶשׁ בְּאַרְץ,

זאת רואים מִיָּד.

זֶה מְרַגֵּשׁ,
זֶה מְרַגֵּשׁ
בְּמַבֵּט אֶחָד.

אֲנִי חֹדֵשׁ בְּאַרְץ,
זֹאת רוֹאִים מִיָּד.
אֲנִי מִבֵּיט,
אֲנִי נִרְגָּשׁ,
אֲנִי עוֹד פֶּה חֹדֵשׁ.

השיר הפך עד מהרה לכמעט המנון של העלייה החדשה והעולים עצמם, שהרי מה יותר מתאים להם מהביטוי "אני חדש בארץ"? אלא שאלתרמן כלל לא התכוון במקרה זה לכתוב על העלייה החדשה. "חדש בארץ" היה "שיר מזג-אוויר" טיפוסי, שהתייחס לתופעה אקלימית יוצאת-דופן שפקדה את הארץ בימים 5-6 בפברואר 1950: שלג כבד שירד בכל אזורי הארץ, לרבות שפלת החוף, בקעת הירדן והנגב. מי שיקרא את תחילתו של השיר, יגלה בנקל כי המשורר התכוון לתאר "בובת שלג" תל-אביבית, בעיצומה של סערת השלגים ההיא:

השִׁדְרָה הִיא לְבֵן צַח
וְהַשֶּׁלֶג מִתְנוֹצֵץ בָּהּ,
אֲנָשִׁים עוֹבְרִים בְּסֶדֶךְ
וְעֲלֵי מְרָאִים בְּאַצְבָּע.

בבתים הבאים משתעשע אלתרמן במשחקי מילים וגם רומז למצב הכלכלי ה"נזיל":

אֵיזָה קָרַח. אֵיזָה כְּפֹר.
בָּאָה גְבֻרָת, נְאֻנַּחַת:
אוֹי, אֲנִי קוֹפְאָה מְקַר...
אֵף כִּי הִיא קוֹפָה גַם כָּכָה.

חֲרָף, חֲרָף, זֶה הַסּוּד
הוּא מְקַפֵּיא פָּנִים וְעָרָף.

רק הלירות נמסות,

גם בקיץ, גם בחורף.

בהמשך השיר הארוך, 12 בתים, מנסה ה"גולם-איש" הזה, איש-הקרח, לחפש עבודה. הוא מגיע למוסד ציבורי ונדחה, בטענה שיש להם מספיק גלמים משלהם...

כפי שניתן לראות יש בשיר הזה שלג, קרח, משחקי מילים, רמזים למצב הכלכלי ולבירוקרטיה (כבר אז, ב-1950). דבר אחד אין בו: עולים חדשים, למרות שמו.

* * *

כפי שנכתב בראשית הדברים היה נתן אלתרמן משורר מעורב מאוד מבחינה ציבורית, חברתית ופוליטית. הדבר בא לידי ביטוי גם בשירי הזמר שלו – כמובן לא כולם. אולם במקרים לא מעטים הוא הבליע מסרים אקטואליים ישירים או עקיפים בשיריו. מי שיעיין בקפידה בשיריו שנכתבו במיוחד להצגות "המטאטא" ו"לי-לה-לו" ימצא דוגמאות למכביר. אנו הסתפקנו בעשרה משירי-הזמר שלו שהיו להיטים ומקצתם נשארו כאלה עד היום.

¹ כפי שנמסר לי על-ידי אקו"ם ב-16 באוגוסט 2009.

² נתן אלתרמן, **פזמונים ושירי-זמר**. כרך א', 1976; כרך ב', 1979. המביאים לבית הדפוס: מנחם דורמן ורינה קלינוב.

³ וראו למשל את ספרו של מרדכי נאור, **השור השמיני** – מסע היסטורי בעקבות הטורים האקטואליים של נתן אלתרמן, תל-אביב 2006.

⁴ את מילותיו אפשר למצוא בפזמונים ושירי זמר, כרך ב', עמ' 119-123.

⁵ מילותיו מופיעות שם, עמ' 86-89.

⁶ לורךטה – משקף שהיה מקובל בידי נשים מן המעמד הגבוה.

⁷ אליהו הכהן, **בכל זאת יש בה משהו**, שירי הזמר של תל-אביב, 1985.

⁸ ביידיש – צביטה.

⁹ דברים שאמר סמבורסקי לציפי פליישר ב-1963, אז תלמידת בית-הספר הריאלי בחיפה. המקור: ציפי פליישר, **התפתחותו ההיסטורית של שיר העם העברי**, מהדורה אינטרנטית, 1964/2009, חלק ב', עמ' 360. וראו גם באתר:

<http://www.tsippi-fleischer.com>

¹⁰ וראו למשל: יואב קוטנר, **שיעור מולדת** – שירים על הארץ ודברים על הבית, תל-אביב 2008, עמ' 26: "זמר הפלוגות" נכתב לבקשת יצחק שדה לקראת כנס פלוגות השדה".

¹¹ צביקה דרור, **מצביא ללא שררה** – סיפור חייו של יצחק שדה, תל-אביב 1996, עמ' 151.

¹² נתן אלטרמן, "ראיון עם המחבר", **הגיגת קיץ**, תל-אביב 1965, עמ' 167.

¹³ תרגומי השירים לשפות השונות, בליווי תווים, מצויים בארכיון הציוני המרכזי בירושלים, בתיק KH4/5275.

¹⁴ ניתן להיווכח בכך בצורה בלתי אמצעית בסרט "לחיים חדשים" שצולם בשנת 1934 (דקה 28), בו מכריזה חברת קיבוץ בעת ארוחת הערב, כי בפני החברים יושמע שיר חדש, ששמו "דממה ביוזעאל". השיר מבוים והוא מה שנקרא כיום "וידאו-קליפ" בן כשלוש דקות המשולב בסרט (דקות 28-31).

¹⁵ את הטקסטים של שלושת שיריו של אלטרמן ששובצו בסרט "לחיים חדשים" ניתן לקרוא ב: **פזמונים ושירי-זמר**, ב', תל-אביב, 1979: "שיר בוקר" (עמ' 302-303); "שיר הכביש" (עמ' 308); ו"שיר העמק" (עמ' 310-311).

¹⁶ הטקסט של השיר מופיע ב**פזמונים ושירי-זמר**, כרך א', עמ' 282-285.

¹⁷ מנחם דורמן, **נתן אלטרמן - פרקי ביוגרפיה**, תל-אביב 1991, עמ' 179-180.

¹⁸ הטקסט של השיר מופיע ב**פזמונים ושירי-זמר**, כרך ב', עמ' 23-25.

¹⁹ שם, עמ' 20-22.

²⁰ **זר כלניות** (ספר), תל-אביב 1990; **כלניות וזמר** (3 תקליטורים) תל-אביב 2007.

²¹ R.D. Wilson, **Cordon and Search**, London, 1949, p.60

²² תום שגב, **ימי הכלניות** – ארץ ישראל בתקופת המנדט, ירושלים 1999, עמ' 390.

²³ הטקסט של השיר מופיע ב**פזמונים ושירי זמר**, כרך ב', עמ' 169-172.